

Agder – region og grenseland i et maktpolitisk og administrasjonshistorisk perspektiv

Kjell-Olav Masdalen

Innledning

Denne artikkelen forsøker å belyse hovedtrekk i de maktpolitiske og administrasjonshistoriske strukturer i Agder fra vikingtid til nyere tid. Artikkelen berører betydningen av historikernes valg av ståsted for sine betraktninger og analyser. Den peker også på at historikerne ofte har fungert som redskap for samtidas makthavere og at de ofte har vært aktører i samtidas store spørsmål. Avslutningsvis peker artikkelen på noen hovedlinjer i landsdelens utvikling og historie, som kanskje kan knyttes til Agders status som grenseland mellom større og sterkere regioner.

Kildegrunnlag og metodisk tilnærming

Kildegrunnlaget for å beskrive de maktpolitiske og administrasjonshistoriske strukturer i vikingtid og middelalder er svært sparsomt. Regions- og områdenavn gir imidlertid et rimelig sikkert rammeverk for å trekke opp grenselinjer rundt og gjennom Agder. De maktpolitiske forhold kan antydes ved bruk av sagalitteratur og annen samtidig historieskrivning. De administrasjonshistoriske forhold kan belyses dels ved hjelp av samme typer kilder, men der også materiale som lover, diplo-

mer og andre kilder kan trekkes inn. Samla gir dette likevel bare en grov-maskas struktur som antyder Agders status som region og/eller som grenseland fra vikingtida og framover. Ved overgangen til nyere tid blir kildematerialet mer omfattende og gir grunnlag for sikrere rekonstruksjoner av regionale grenser.

Den svenske historikeren Peter Aronsson definerer region som «et område holdt sammen av likheter *eller* interaktive felt med en del felles trekk kulturelt, økonomisk, sosialt og/eller politisk». Ida Bull peker på tre hovedprinsipper for avgrensning av en region: territoriell avgrensning og institusjonalisering, homogenitet og heterogenitet.¹

Etter det første prinsippet er regionen avgrensa geografisk og kan være definert av fysiske og topografiske forhold i landskapet. På Agder danner kystlinja i sør og høgfjellet i nord nokså entydige geografiske grenser, mens grensene i øst og vest er mindre entydige ved øde kyststrekninger, lite bosatte heilandskap og dalfører. Topografien kan gi grunnlag for institusjonalisering og danning av administrative enheter. De administrative grensene for Agder faller delvis sammen med en slik topografisk avgrensning. Imidlertid er det i et historisk perspektiv mange eksempler på at Agder er en del av større administrative enheter, men også at grenser for slike enheter deler Agder.

Homogenitetsprinsippet søker å definere et område ut fra likhetstrekk. Slike likhetstrekk kan omfatte næringsstrukturer og næringskombinasjoner, kulturelle forhold som dialekter og religionsutøvelse og politiske preferanser. På Agder kan en f.eks. se likhetstrekk innen jord- og skogbruk, trelasthandel og skipsfart. I et langt historisk perspektiv har f.eks. sjøleiet i landbruket stått sterkt i heile regionen. Men sjøleiet gir ikke en entydig avgrensning av Agder som region, all den tid det høge sjøleiet også er typisk for et belte som strekker seg inn i Telemark og Buskerud.

Heterogenitetsprinsippet søker å definere et område ut fra at varierende forhold i regionen utfyller hverandre og danner funksjonelle samhandlingsstrukturer. Slik samhandling finner en på Agder mellom kyst og oppland, mellom by og bygd bl.a. i handel og produksjon. Fra 1500-tallet vokste kystbyene fram med et geografisk mønster som delvis kan forklares ved

---

1 Bull 2006:86 f.

hjelp av Christallers teorier om danning av sentralsteder.² Kristiansand kan sies å ha en sentralfunksjon for heile Agder, men bare på visse områder.

I den første del av perioden som artikkelen omhandler, er det ikke et tilstrekkelig kildegrunnlag for å kunne rekonstruere sikre administrative enheter på Agder. Men kildene gir grunnlag for å antyde visse maktpolitiske strukturer og sentra for maktutøvelse (stormannsseter). Stormannseta blei seinere sentra i de administrative strukturer som vokste fram.

Administrasjonstyper og den geografiske utbredelsen av disse kan gi indikasjoner på i hvilken grad vi kan karakterisere Agder som en region, eller som et grenseland. I et lengre historisk perspektiv kan vi se på folkeland/fylke, lovområde/lagdømme, fehirdsle, syssel/len/amt, leidang og bispedømme/stift. I nyere tid kan en også trekke inn den militære regiments- og divisjonsinndelinga, helseregioner, skattedistrikt, kystregioner o.l. De siste vil ikke bli behandla nærmere her, men de gir mange eksempler på administrative enheter som ikke faller sammen med, eller bare delvis faller sammen med grensene for Agder.

Historikernes ståsted og historikerne som redskap

Historikernes valg av ståsted for observasjoner og analyser er ikke likegyldig. Problemstillinger og hypoteser endres når nye ståsted velges, perspektiva blir nye og ofte breiere, og svara kan bli mer spenstige og nyskapende.

I sitt statistisk-topografiske verk om Norge fra 1826 skriver Jens Kraft følgende om Agder i middelalderen:³

I de følgende Aarhundreder anføres i Historien ingen Begivenheder af Mærkverdighed som her foregaaede. Agder var rimeligviis den Gang et fattig og lidet beboet District; thi ingen af de almindelige Thinge, hvor Kongerne valgtes og offentlige Anliggender behandledes, forekomme i denne Egn, og heller ikke omtales her Kongsgaarde, mægtige Mænds Boepæle, eller Klosterses og anseelige geisteliges Sæde. ... Kongerne og Hærførerne synes paa deres Søetoge saa hastig

2 Christaller 1968

3 Kraft 1826:357 f.

som mulig at have ilet forbi Districtets Kyster, hvor de intet havde at tøve efter, og kun opholdt sig ved disse, naar Uveir og andre uventede Omstændigheder nødte dem deretil.

En middelalderhistoriker som nøyer seg med Krafts noe defaultistiske holdning til kildenes evne til å skifte potensial ved valg av nye ståsteder, problemstillinger og hypoteser, har tapt allerede i utgangspunktet. Der-som en velger bare å se på Agder innenfra, altså velger det regionale ståstedet, kan svaret lett bli: Et sted i bakevja, det var ikke her de spennende tinga skjedde. Velger en det nasjonale ståstedet, og lar de nasjonale perspektiva bli dominerende, slik historikerne helst gjør når de skriver sine Norgeshistorier, kan svaret lett bli tilsvarende: Agder kommer i skyggen av mektigere landsdeler, eller som Kraft skreiv: *«hvor de intet havde at tøve efter»*.

Iblant kan det være hensiktsmessig å la de regionale og nasjonale perspektiver komme i etterkant, og å velge seg et nordisk ståsted som utgangspunkt når en skal observere og analysere forholda på Agder. Andre og mer overordna perspektiv blir viktigere, og løsrevet fra de nasjonale perspektiva kan de regionale lettere tre fram.

Historieskriverne gjennom tidene har ikke alltid vært objektive forskere. De har ofte vært redskaper for makthaverne, og har selv til tider vært sterke aktører i det politiske livet eller som nasjonsbyggere. Snorre Sturlasons store prosjekt på 1200-tallet var å legitimere Hårfagreættas rett til å herske over Norge. Vestlandshumanistene Laurends Hanssøn, Mattis Størssøn og Peder Claussøn Friis var sagaoversettere og historieskrivere, som i reformasjonsårhundret, da Norge opphørte å eksistere som egen stat, hadde som formål å gjøre sagahistoria kjent og å skape bevissthet om Norge som en gammel nasjon. Det har ikke vært særlig comme il faut å skrive positivt om det dansk-norske riket. 1800-talls historikernes store prosjekt var å legitimere den nye norske staten etter 1814. Det har også tatt tid før historikerne har våget å stille kritiske og kontroversielle spørsmål om okkupasjonsperioden 1940–45. For nåtidens historikere må det være et tankekors at profesjonen ikke har makta å slå i stykker befolkningens forestilling om Norge som en naturgitt og gudgitt enhet. I promoteringa av Vestfold bygger en fortsatt på læra om Vestfold som kjernelandet for samlinga av Norge

til et rike. I statsbudsjettet for 2009 opplyses det at Haugesund kommune planlegger et servicesenter ved Haraldshaugen, monumentet over Harald Hårfagres samling av riket. På Agder er det ei seigiliva forestilling at Halvdan Svarte vokste opp på Tromøya og at Ragnvald Orknøyjarl stamma fra Bringsvær i Fjære. Det finnes mange eksempler på hvordan samtida bygger sine forestillinger og promoterer sine områder basert på forelda kunnskap.

Agder – betydning, kilder, navn og geografi

Det finnes ikke en sikker tolkning av hva navnet *Agder* betyr.⁴ Det gammelgermanske ordet *ogd* og det indoeuropeiske *ac* betyr å være skarp. Gammelengelsk *egeðe* og gammelhøgtysk *egede* betyr *harv*. Gammelnorsk *agi* betyr *sjøgang* og dialektordet *ag* betyr *uro i sjø*. En rimelig tolkning av navnet kan da være: *Landet på kanten mot det urolige havet*. Egdene blir da: *De som bur på kanten*.

Den første skriftlige kilden for navnsetting på landsdelens innbyggere finnes trulig i den romersk-gotiske historieskriveren Jordanes sitt verk om goterne fra 551: *De origine actibusque Getarum*, også kalt *Getica*. Her fortelles det bl.a.:⁵ «*Der umkring [Scandza] bur granniarane, augandzane, evniksane, tætel, rugane, arochane og raniarane au*». Identifikasjonen er ikke sikker, men dels fordi enkelte av navna er mer gjenkjennbare, og fordi navna oppgis i ei geografisk rekkefølge, er det alminnelig akseptert at *augandzane* står for egdene. I så fall blei egdene allerede i folkevandrings-tida oppfatta som ei folkegruppe eller folkestamme som budde i den sør-ligste delen av det geografiske området som langt seinere blei en del av Norge.

I sagalitteraturen brukes navnet Agder retrospektivt om landsdelen i forbindelse med hendelser som angivelig skal ha skjedd i perioden fra 600- til 900-tallet. I Gautreks saga, som er klassifisert som en fornaldersaga, heter det at Agder blei styrt av en konge som hette Harald. Etter 1800-tallshistorikernes kronologi skal dette ha vært på slutten av 600-tallet / begynnelsen av 700-tallet. I Snorres Ynglingesaga fortelles det at Harald Granraude var

4 Låg 1999:11.

5 Skard 1932:35.

konge på Agder, og at sønnesønnen hans, Halvdan Svarte, fikk kongedømme på Agder ett år gammel. Etter Snorres kronologi må dette ha vært i første halvdel av 800-tallet.⁶ Kildene for disse opplysningene stammer imidlertid fra 1200-tallet, og kan dermed ikke tillegges særlig vekt som kilder til når landsdelens navn kom eller var i bruk.

For å finne kilder som er rimelig samtidige med hendelsene, må vi gå til skaldekvada. De eldste som nevner Agder, er fra begynnelsen av 1000-tallet.⁷ Etter slaget ved Svolder år 1000 kvad Tord Kolbeinsson, skald hos jarl Eirik Håkonsson: «*Etter striden ligger landet nord fra Veiga sør til Agder og lenger under jarlen*». Etter slaget ved Nesjar i 1016 kvad Sigvat Skald, kong Olav Haraldssons hirdskald: «*Kjent det er at kongen som kjenner iskald pilgregn, la der øst for Agder Karlhovde opp mot jarlen*». Og da kong Knut Sveinsson (den mektige) invaderte Norge i 1028, kvad skalden hans, Toraren Lovtunge: «*Egder som ellers er ramme til strid, ble redde da de så den ravnevenns ferd*».

Sagalitteraturen som kilde for navnebruk blir først rimelig samtidig med hendelsene når vi kommer ut på 1100- og 1200-tallet. Orknøysagaen blei nedskrevet i perioden ca. 1165–1190. I den finner vi områdenavna Agder, Aust-Agder og Setr (Setesdal). I Snorre, Egilssaga, Landnámabok og Baglersagaen, som alle blei skrevet i første halvdel av 1200-tallet, mest sannsynlig i 1230-åra eller tidligere, brukes områdenavna Agder, Aust-Agder, Nord-Agder (Agder vest for Lindesnes) og Lister.

Dette kan summeres opp slik: I kildemateriale som stammer fra tida før ca. 1150, kjenner vi bare bruken av begrepa Agder og egder. Fra andre halvdel av 1100-tallet kjenner vi bruken av områdenavna Aust-Agder og Setr. Fra første halvdel av 1200-tallet også Nord-Agder og Lister. Alle disse områdenavna gjenfinner vi seinere som administrative enheter på Agder. Områdenavna Vest-Agder og Råbyggelaget er ikke kjent fra sagalitteraturen, men dukker opp i diplomaterialet i løpet av 1300-tallet.

Agder ble opprinnelig brukt om kystområdet/kystbygdene fra Åna Sira til Rygjarbit (grensa mellom Agder og Grenland). Nord-Agder er nokså klart definert som Agder vest for Lindesnes. Aust-Agder var kystområdet vest *mot*

6 Malm 1990:20. Sturlason 1964:41.

7 Sturlason 1964:209, 241 og 417.

Nord-Agder. I vikingtida kan det se ut til at Aust-Agder strakte seg vest *til* Lindesnes, men det er vanskelig å dokumentere sikkert. I middelalderen ser det imidlertid ut til at Aust-Agder gikk vest til og med Ve skipreide, dvs. til og med Oddernes/Tveit. I middelalderen brukes Lister som et områdenavn, som synes å ha omfatta Nord-Agder og Kalleland skipreide i øst. Først i 1225 nevnes Marnardal, det seinere Mandals len mellom Lister og Aust-Agder (Østre del). Setr brukes i utgangspunktet om Valle, men kan ha omfatta Setesdal fra Bygland til Bykle. Råbyggelaget omfatta i seinmiddelalderen Åseral, Setesdal og det øvrige indre Aust-Agder.⁸

Det maktpolitiske perspektivet

Agder i en nordisk kontekst

De såkalte mosefunna (myrfunn) i Jylland kan tolkes som tidlige spor etter en nordisk maktkamp mellom de landskap og regioner som seinere utvikla seg til statsdannelsene Danmark, Norge og Sverige. Mosefunna stammer fra perioden 200–500 e.Kr. Det best undersøkte og mest kjente er de såkalte Illrup-funna i Øst-Jylland fra ca. 200 e.Kr. Funna vitner om en hierarkisk oppbygd hærstyrke på inntil 1 000 mann, og funnmaterialet kan spores tilbake til områder fra Vestlandet til Skåne. Tolkningene er ikke entydige, men materialet vitner om et godt organisert militært fellesskap, som regioner i Norge kan ha vært en del av.⁹

I motsetning til de realistiske og mer eller mindre historiske kongesagaene og islandske samtidssagaene fra 1100- og 1200-tallet, består fornaldersagaene først og fremst av heltediktning og eventyrfortelling. De forholder seg svært fritt til tid og rom, og til måten de historiske skikkelsene opererer i landskapa rundt Skagerrak-Kattegat. Claus Krag skriver:¹⁰

Ser vi på de senere nordiske tradisjonene om heltekonger og sagnskikkelser på 700- og 800-tallet, er det påfallende at handlingen gjerne foregår i et geografisk

8 Låg 1999:338 ff.

9 Illkjær 2000:30 ff., 39 ff., 49 ff., 56 f. og 89 ff. Illkjær 2003:146f. Masdalen 2006:72 f.

10 Krag 1995:89.

område som omfatter Danmark, Götaland og Sør-Norge så langt vest som til Rogaland.

Frans Arne Stylegar skriver:¹¹

Fornaldersagaene forteller om sterke politiske miljøer på Sør- og Vestlandet i århundrene før vikingtiden. For moderne norsk historieskriving har dermed fornaldersagaene utgjort en irriterende bakgrunnsstøy. I fornaldersagaene er det distriktene rundt Oslofjorden som utgjør periferien.

Særlig i Gautreks saga og i Snorres Ynglingesaga gis Agder en sentral plass. I de mer historiske kongesagaene er temaene i stor grad de samme: Kamp om dominansen i Norden. Men her er hovedarenaene og hovedregien flytta til nye områder og andre kongeslekter. I Danmark er den dominerende slekta skjoldungene med utgangspunkt i Lejre og Jelling og i Sverige ynglingene med utgangspunkt i Svealand og Uppsala. I Norge er det Ladejarlene i Trøndelag og Hårfagreætta, med utgangspunkt på Vestlandet, som blir førende. I denne sammenheng blir Agder et grenseland i Norden.¹²

Ei «nasjonal» makt- og interessegrense gjennom Agder

Begrepet «Norge» – *Norvegr* – veien mot nord, meiner en opprinnelig ble brukt om kystlandet fra Jæren og nordover, kanskje så langt nord som til Malangen. Navnet er kjent fra kildene første gang i Ottars beretning til kong Alfred av Wessex fra slutten av 880-åra, der han forteller om sin seilas fra de nordlige landsdeler til Hedeby via *Sciringes heal(h)*. Historikerne har fram til nå lokalisert Sciringes heal(h) til Kaupang i Vestfold.¹³ Dette synet bygger først og fremst på navnelikheten med *Skiringssal* i Tjøme, og at det på 800- og 900-tallet fantes et handelssted i Viksfjorden øst for Larvik.

11 Stylegar 1999:202 f. Masdalen 2006:76.

12 Masdalen 2006:76 ff., 91ff, 95 ff. og 100 ff.

13 Jf. Skre 2007.

Oversettelsen av originalens Sciringes heal(h) til Skiringssal understreker den alminnelige enigheten om hvor Sciringes heal(h) lå. Men det er grunn til å undre seg over at det først er i våre dager at det er stilt spørsmålet ved denne lokaliseringa.

Den islandske granskeren Einar Gunnar Birgisson har i 2006 kasta fram en ny og spennende teori om at Sciringes heal(h) må lokaliseres til Vest-Agder eller Rogaland, der han peker på Huseby/Lunde på Lista som den fremste kandidaten for en mer nøyaktig lokalisering.¹⁴ Birgisson bygger sin påstand på en direkte og fordomsfri lesning av Ottars beretning, og viser en utstrakt respekt for ei samtidskildes evne til å gjengi sine maritime og kystrelaterte omgivelser på en korrekt måte.¹⁵ Dette burde ikke være særlig overraskende, tatt i betraktning at Ottar og hans samtidige var et sjøfarende folk busatt i et kystland. Det overraskende er imidlertid at historikerne så langt ikke har grepet tak i den nye teorien, og utsatt den for kritikk. Det gir grunn til å stille spørsmålet ved om andre og ikke vitenskapelige begrunnelser ligger til grunn, som for eksempel at for mye prestisje fortsatt er lagret i Vestfold og Kaupangs rolle i denne fasen av «norsk» historie.

Det er her ikke plass til å gå grundigere inn på Birgissons teori om lokalisering av Sciringes heal(h). Men et par forhold kan nevnes. Ottar forteller at inntil han kom fram til Sciringes heal(h), hadde han «*þis land*» (England/Wessex) på styrbord side og *Norweg* på babord side. Ut fra denne opplysninga viser en enkel kartjamføring at en da befinner seg et sted på sørvestlandet, dvs. Vest-Agder/Rogaland. Etter at han hadde passert Sciringes heal(h), hadde han Danmark på babord side. Ottar oppgir også bredden på landet:¹⁶

Det dyrkede land er bredest mod øst, og jo længere mod nord man kommer, jo smallere bliver det. Mod øst er det moske tres mile bredt, måske en smule bredere, og midtpå tredive eller bredere; og mod nord, sagde han, hvor det var smallest, kunne der være tre mile tværs til fjeldene.

---

14 Birgisson 2006.

15 Masdalen 2007:32 ff.

16 Lund 1983:23.

Det gir oss et «opprinnelig» Norge med østgrense som følger Kjølen og Langfjella, og som i sør når havet ved Lindesnes.¹⁷

Dette vestkystlandet tilsvarte landområdet langs «nordveien». Claus Krag meiner at vestlandskongen Harald Hårfagres maktområde etter slaget i Hafrsfjord omkring 890 strakte seg omtrent til Lindesnes i øst.¹⁸ I tida etter 900 og fram til begynnelsen av 1000-tallet strakte danskekongenes «direkte» maktområde i Vika seg vest til Lindesnes.¹⁹ Den engelske Orosius og franske riksannaler gir informasjon som kan underbygge danenes maktinteresser i Vika og Agder, selv om formuleringene ikke er entydige. I den engelske Orosius heter det at «*mod øst for dem [syddanene, som budde på Jylland] & mod nord bor norddanene, både på fastlandene og på øerne*», som her kan tolkes som de danske øyer, den svenske vestkyst og sørkysten av «Norge», dvs. Vika og Agder. I de frankiske riksannaler berettes det om de danske brødrekongene Reginfred og Harald (Klak), som i 813 slo ned et opprør i Vestfold. Riksannalene beskriver det danske maktområdet i «Norge» slik: «... *den fjerneste egn mod nordvest i deres rige, som skuer over mod nordspidsen af Britannien, ...*».²⁰

Heilt fram til Knut den mektiges maktovertakelse i Norge i 1028 settes grensa mellom de norske herskernes maktområde og danskekongenes maktområde til Lindesnes (også brukt som grenseområde for landsdels herskere i Norge). Deretter flyttes denne maktgrensa til Rygjærbit ved grensa mellom Agder og Grenland.²¹ Fram til 1020-åra gikk det dermed ei «nasjonal» grense gjennom Agder, der Nord-Agder hørte til Ladejarlenes/vestlandskongenes maktområde, mens Aust-Agder hørte til danskekongenes maktområde.

Ifølge Snorre kom Olav Haraldsson til Norge i 1015 med bare to knarrer, dvs. med handelsskip og ikke med krigsskip. Claus Krag peker på at flere kilder kan tolkes dit hen at Olav kom til Norge som Knut den mektiges allierte. Det kan i så fall forklare hvordan han fikk kontroll over Vika.

17 Jf. Krag 1995:78 ff.

18 Krag 1995:89.

19 Masdalen 2006:95 ff.

20 Lund 1983:19. Birgisson 2006:14 og 22. Albrechtsen 1981:20. Masdalen 2006:82. Masdalen 2007:34 f.

21 Jf. Masdalen 2006:100 ff.

Men også regionale stormenn spilte ei rolle i maktkampen om kontroll over landsdelene. På Sola satt Erling Skjalgsson og kontrollerte området fra Stat til Lindesnes. På Oddernes satt Øyvind Urarhorn, som Olav Haraldsson knytta til seg, trulig som ei motvekt mot Erling. Dette er ett av de få tilfella der kildene lar oss ane at en stormann på Agder kan ha spilt ei viktig rolle i kampen om makta i Norge.²²

Først etter Magnus den godes maktovertakelse i 1035, fulgt opp av Harald Hardråde fra 1047, greide kongene av Hårfagreætta å etablere seg varig i Vika. Gjennom disse to kongenes hardstyre, godt hjulpet av den engelskinfluerte kirkeorganisasjonen, blei Vika og Opplandene varig gjort til en del av Norge. Regionalt blei Agder en del av Vestlandet.

Maktområder og stormannsseter

Ulike kildetyper kan ved sida av de naturgitte forholda gi et samla bilde av sentrale maktområder og stormannsseter på Agder. Naturgitte forhold kan, sammen med en kombinasjon av handels- og røverøkonomi, ha lagt grunnlaget for etablering av slike stormannsseter. Det er først og fremst tre slike områder som peker seg ut: Lista/Kvin/Spangereid, Oddernes/Tveit og Fjære/Øyestad/Tromøy.

I alle de tre områda kunne landbruket kombinert med produkter fra jakt og fiske gi et rimelig godt grunnlag for etablering av stormannsseter. I visse områder kunne det hentes ut salgs-, bytte- eller gaveprodukter fra jernvinna og fra klebersteinsbrudd. Samla kunne produksjonen ved og under kontroll av stormannssetet gi et overskudd som tillot en viss handelsvirksomhet. Slik handelsvirksomhet omtales i Egils saga (Tore Truma, begynnelsen av 900-tallet), i Snorre (Gudleik Gjerdske og Øyvind Urarhorn, begynnelsen av 1000-tallet), i Orknøysagaen (Kale Koleson, første halvdel av 1100-tallet) og Håkon Håkonssons saga (Hásaugabúzan, 1221). Dessuten berettes det om handelsvirksomhet i diverse kilder fra 1300-tallet og i seinmiddelalderen, der særlig Lista har en sentral plassering. Det er mulig at Ottars reiseberetning fra 880-åra også kan ses i denne sammenhengen. Handelsvirksomheten kombineres i noen sam-

22 Låg 1999:171. Krag 1995:138 f. Masdalen 2007:103 ff.

menhenger med vikingtokt og plyndring, slik som det berettes om Øyvind Urarhorn og Snare Aslaksson. Det er grunn til å tru at regional-makt, i alle fall i vikingtida, for en del var basert på det overskuddet vikingferder ga.²³

Det arkeologiske funnmaterialet er konsentrert til de samme områda. Ved kartlegging av «storhauger» og særlig rike gravfunn har arkeologene funnet et territorielt mønster. På Agder er det Arendal/Grimstad-området, Oddernes (litt mer beskjedent) og Lista/Kvinesdal-området. Arkeologene oppfatter disse områda som sentra for høvdingmakt.²⁴

Det skriftlige kildematerialet som beretter om stormannsseter eller sentralgårder er svært sparsomt. I tillegg er den geografiske plasseringa til dels usikker. Til Lista/Kvin-området kan med rimelig sikkerhet knyttes personer som skalden Tjodolf av Kvin, Grim herse, Ondott Kråka og Ondottsonnene, bagleren Nikolas av Lister og sysselmannen Snare Aslaksson, kansler hos Håkon V Magnusson. Audun jarl, som Harald Hårfagre satte til å styre Egdafylket, kan også ha hatt sin maktbasis i dette området. Torgils Fudhund var sysselmann for birkebeinerne heilt vest på Agder. Øyvind Urarhorn og Gudleik Gjerdske hadde nære forbindelser til Olav Haraldsson. Øyvind hadde ætta si fra Aust-Agder, og blir av flere knytta til Oddernes-området. Kanskje var han av samme slekt som Orm den gamle, «*sønn av Eyvind jarl, sønn av Armod jarl og sønn av Nereid jarl den gamle*», som også er blitt knytta til Oddernes. Gudleik Gjerdske kan ikke identifiseres nærmere enn at han ætta fra Agder. På kongsgården på Tromøy satt Tororm og Tore Truma som Harald Hårfagres årmenn. Kanskje var de to én og samme person. Kale Sæbjørnsson, sønnen Kol Kaleson og sønnesønnen Kale Kolesson (Ragnvald Orknøyjarl) hørte til ei mektig lendmannsætt på Agder. Ætta er forsøkt knytta til Fjære-området, men kildene gir ingen indikasjoner på at så var tilfelle. Solmund Sigurdsson, god venn av Kale Kolesson, var gjaldker²⁵ i Tunsberg og hadde gård på Aust-Agder. Visse opplysninger kan tyde på at gården lå i Vissedal heilt

23 Masdalen 2007:39–47.

24 Krag 1995:58 f.

25 Gjaldker (norrønt: *gjaldkeri*) var kongens embetsmann i de gamle kjøpstedene, men tjente også som ombudsmann for byens innbyggere. Gjaldkeren hadde bl.a. ansvar for vakthold, retsstell og skatteoppkreving. På 1400-tallet ble tittelen endret til *byfut*.

øst på Aust-Agder. Her fikk også baglerhøvdingen og sysselmannen Gyrd Beinteinsson bygd ei skute i 1206, men hans sete er ikke kjent.²⁶

Det er vanlig å anta at steinkirkene på Agder i hovedsak ble bygd av stormenn, kanskje i et visst samarbeid med bønder. Et unntak er trulig Laurentiuskirka på Huseby, som var kongelig kapell. Den andre steinkirka på Lista er Vanse kirke. Det er steinkirke i Spangereid, og det lå steinkirker i Å (Lyngdal) og Halse. I Oddernes og Tveit blei det bygd steinkirker. Ikke langt derfra ligger kirkene i Høvåg og Vestre Moland. Også i Birkenes ble det bygd ei steinkirke i middelalderen. I Fjære/Øyestad/Tromøy-området ligger Fjære kirke, Øyestad kirke og Tromøy kirke. Det sto også ei steinkirke i Landvik. Lenger øst ligger steinkirkene i Holt, Dypvåg og Søndeled.²⁷ Lokalisering av steinkirkene er en indikasjon på samfunnsmakt, som til en viss grad lå i den voksende kirkeorganisasjonen, men som lokalt først og fremst lå hos stormannsætter.

Ei slik ætt tilhørte Kale Kolesson (Ragnvald Orknøyjarl). På handelsferd til England i 1116 blei han kjent med Harald Gille, angivelig sønn av Magnus Barfot. Ifølge Orknøysagaen oppfordra Kale Harald til å reise til Norge. Mot slutten av 1120-åra krevde Harald kongedømme sammen med Sigurd Jorsalfar. I slaget ved Fyrileiv i 1134 deltok Kale og Solmund Sigurdsson på kong Haralds side i kampen mot Magnus Sigurdsson (Blinde). I 1136 stadfesta Kong Harald Ragnvalds forlening av Orknøyene.

Etter at Harald blei drept av Sigurd Slembe i Bergen samme år, lot dronning Ingrid, Haralds hustru, og stormannspartiet rundt kong Harald, hans mindreårige sønner ta til konger. Etter Haraldssønnenes død samla stormannspartiet seg rundt Magnus Erlingsson, sønn til Erling Skakke. I første halvdel av 1150-åra dro Kale på Jorsalferd sammen med Erling Skakke. Det peker mot at stormenn på Agder hørte til Erling Skakkes og Magnus Erlingssons parti i borgerkrigen.²⁸

Også i de følgende fasene av borgerkrigene synes Agder i hovedsak å ha knytta seg til det partiet som mest stabilt satt med makta i Vika. Under kong Sverre opererte opprørsflokker flere ganger på Agder. Under den

26 Masdalen 2006 og 2007.

27 Låg 1999:385 ff.

28 Masdalen 2006:112 ff. Masdalen 2007:43 ff. Låg 1999:332 f.

andre baglerreisinga fra 1204 av ser det ut til at baglerne «kontrollerte» mesteparten av Agder, men sysselmenn fra birkebeinerne synes likevel å ha hatt en viss maktbasis heilt vest på Agder. Baglerne følte seg utrygge når de kom lenger vest enn Aust-Agder. Ved fredsslutninga i 1208 blei imidlertid Agder øst til Rygjjarbit lagt til birkebeinerkongen Inge Bårdsson.²⁹

I 1220-åra oppsto det strid mellom kong Håkon Håkonsson og jarlen Skule Bårdsson om retten til å beskatte Agder. Skule satt i Vika og hevda rett til landet vest til Åna Sira. Her bygde han dels på eldgammel tradisjonsrett knytta til danenes maktsfære i området fra Vika og vest til Lindesnes. På riksmøtet i Bergen i 1223 måtte imidlertid Skule anerkjenne kongens krav, men visse forhold kan peke mot at jarlen også seinere hadde et visst maktgrunnlag på Agder. Da Magnus Lagabøter døde i 1280, blei riket delt mellom hans to sønner; Eirik Magnusson blei konge, mens Håkon Magnusson fikk råderett som hertug over de østlige landsdeler vest til og med Rygjafylke, men med unntak av syslene i Skien og Tunsberg. Agders status er likevel litt uklar.³⁰

Reformasjon og enevelde

Med sagalitteraturens siste fase på 1200-tallet forsvinner også hovedkildene til kartlegging av de større maktpolitiske linjene i landsdelens historie. Dessuten var sprengkrafta i konfliktstoffet i hovedsak uttømt under det stabile kongedømmet i høgmiddelalderen. Først under reformasjonen og den første fasen av eneveldet kan vi igjen ane noen av de sentrale problemstillingene i landsdelens rolle som region og grenseland.

Reformasjonens innføring i Norge kan karakteriseres som et sentralstyrt maktgrep, som fjerna de siste rester av verdslig sentralmakt og den katolske «folkekirka» i Norge. Dette skapte etter hvert rom for eneveldets statskirkeordning. Dette maktgrepet, som i samtida også blei oppfatta som et maktovergrep, bl.a. av Peder Claussøn Friis, møtte i reformasjonsårhundret til dels massiv motstand innen «bondearistokratiet». Det besto av rester av den gamle adelen og bønder som gjennom nedgangstidene

29 Masdalen 2006:118 ff. Masdalen 2007:53 f.

30 Masdalen 1006:126 ff. Masdalen 1998:89.

hadde makta å holde på eller skape seg en viss lokal maktbasis, tufta på sjøleie og god tilgang på jord.

Motstanden mot sentralstyring, økt skattetrykk og angrep på de gamle folkelige kulturformene fikk ekstreme uttrykk i drap på fogder og prester, slik Peder Claussøn Friis beskriver det. Hans beskrivelser må leses med kritikk, men også andre kilder dokumenterer bøndernes motstand mot det økte makt- og skattetrykket som blei utøvd av representanter for kirka og lensadelen. Særlig sterk synes denne motstanden å ha vært i de gamle sjøleiedistriktene, som strakte seg fra Agder over Telemark til Buskerud.³¹

Ved Kristiansands grunnleggelse i 1641 etablerte sentralmakta et nytt sterkt uttrykk for vilje til styring og organisering av landsdelen. Kristiansand etablerte seg som den viktigste administrasjonsbyen mellom Skien og Bergen. Hit blei etter hvert lagt setene for Agdesiden lagdømme, Agdesiden len/stiftamt og Kristiansand stift/bispedømme, administrasjonsheter som tidvis også omfatta Rogaland og Bratsberg/Telemark. I begynnelsen av 1770-åra blei det sysla med planer om å etablere landets første universitet i Kristiansand, som også skulle betjene studenter fra Jylland.³² I mangel av en egen norsk sentraladministrasjon, blei byen én av landets fire stiftsteder med direkte kontakt til København. Grunnlegginga av Kristiansand og samlinga av administrasjonsseter der har bidratt til at vi i dag kan karakterisere Agder som en region.

Det administrasjonshistoriske perspektivet

Folkeland og fylke

Som tidligere nevnt møter vi begrepet Agder, eller egder, første gang i Jordanes' *Getica* fra år 551. Jordanes brukte begrepa folk og folkeslag, uten at vi med sikkerhet kan vite hva som lå i begrepa. Han oppfatter *augandzi* som et folk eller folkeslag på linje med ei rekke andre grupper i Norden, som f.eks. *skrerefennane* (samer), *svetidane*, *danene*, *raumarikane*, *arochane* og andre. Ett eller flere av folkeslaga langs sør- og vestkysten av Norge hadde ei tid før Jordanes skreiv sitt verk en konge med navn

31 Friis 1881:300. Gilje 2002:277. Masdalen 2009, s. 22ff.

32 Gilje 2002:388 og 409.

Rodvulf. Av en eller annen grunn forlot han folket sitt og slutta seg til Theodrik den store.³³ Jordanes' knappe beretning gir ikke grunnlag for å danne seg ei meining om det her er snakk om en gryende statsdannelse. En kan imidlertid, men henvisning til Illrup-funna og tilsvarende mosefunn, tenke seg at det kan dreie seg om folkegrupper som har inngått mer eller mindre faste militærallianser i forsvar og angrep, og der det også kan ha vært spirer til religiøse og juridiske fellesskap.

Fylkesbegrepet, som i alle fall var nokså sikkert etablert på 900-tallet, kan anses som en parallell til begrepa folk og folkeland. Begrepet *fylke* (gammelnorsk *fylki*) er avleda av begrepet *folk*. Sagalitteraturen og lovmaterialiet vitner om en sikker bruk av fylkesbetegnelser for de ulike områder i alle fall tilbake til vikingtida. Men det er vanskelig å se at disse kildene tillegger fylkene noen administrativ funksjon i en større maktorganisasjon. Derimot er fylkene representasjonsenheter i lagdømmene, og fylket Agder var et av flere fylker i et større lagdømme. Så langt vi kan tolke kildene, er det særlig det juridiske fellesskapet som konstituerer fylkene, og som kanskje også er hovedårsaken til at regionsbegrepet og den geografiske forståelsen av denne regionsenheten er så sterk i samtidas litteratur.³⁴ Det er få områdebegrep som har høgere status enn fylkesbegrepet. I vår sammenheng kanskje bare nasjonsbetegnelsen Norge. Tidas kulturnasjonalisme lå til grunn for at det sjølstendige Norge etter 1905 igjen tok i bruk fylkesbegrepet. Det er verd å legge mer til, at selv om Agder i svært lang tid har vært delt i minst to administrasjonsområder, er det likevel en sterk fellesfølelse knytta til navnet Agder, av gammelt Egdafylke.

Lovområde, lagting/lagdømme og leidang

Kildene gir ingen indikasjonar på at Agder i vikingtid og middelalder har danna et eget lovområde med et felles fylkesting, slik vi kan se var tilfelle for en del andre fylker i landet. En gang mellom andre halvdel av 900-tallet og slutten av 1000-tallet blei Agder, som det siste fylket, tilslutta det eldre Gulatingslag med tingssete i Gulen. Kanskje skjedde det omtrent

33 Skard 1932:34 f.

34 Låg 1999:11.

samtidig med at grensa mellom Østlandet og Vestlandet blei flytta fra Lindesnes til Rygjarbit, som kan ha skjedd en gang i 1020-åra. Det er imidlertid grunn til å tru at Nord-Agder kan ha tilhørt Gulatingslag tidligere, kanskje fra slutten av 800-tallet. Det må i så fall ses i sammenheng med slaget i Hafrsfjord, da dette området synes å ha kommet under Harald Hårfagres direkte maktutøvelse.

Det indre Agder, eller det som seinere er kjent som Råbyggelaget, kan imidlertid ha vært en del av Eidsivatingslag. I Historia Norvegia omtales de fire lovområda i «*zona montana*», der det andre området omfatta «*Telemark og bygdene bortanfor*». Råbyggelaget (gammelnorsk *Rábyggjalög*) betyr lovområdet for «de som bur i en avkrok». I Landslova fra 1274 bestemmes det imidlertid at Setesdal skal sende representanter til Gulatinget.³⁵

Lovsigemannen (seinere lagmannen) kjente lova og skulle si fram hva lova sa om de forskjellige spørsmål som ble reist på tinget. Etter hvert som rettsapparatet blei en del av kongens styringsapparat, blei lagmannen kongens mann. Fram til 1300-tallet var det vanlig å holde såkalte lagmannsstevner rundt i bygdene i tilknytning til bygdedinga. Etter hvert blei det imidlertid oppretta faste lagmannsseter. Riksmøtet i Bergen i 1223 bestemte at det skulle være to lagmenn i Gulatingslag, den ene skulle være lagmann i Ryfylke. Lagmannssetet på Avaldsnes omfatta trulig distriktet Rogaland og Agder. Under Håkon V Magnusson blei dette distriktet fast lagdømme, Stavanger lagdømme med fast sete i Stavanger fra ca. 1350. I 1632 blei Agdesiden lagdømme oppretta som eget lagdømme, etter hvert med fast sete i Kristiansand.³⁶ I dag omfatter Agder lagmannsrett Vest-Agder, Aust-Agder, Telemark og Vestfold med sete i Skien.

Leidangen, den sjømilitære forsvarsordningen, fulgte de administrative grensene for lagområda og fylkene, med underinndeling i skipreider i de enkelte fylkene. Først ved Magnus Erlingssons revisjon av Gulatingslagen i 1160-åra kan vi med sikkerhet si at det var etablert en leidangsordning som dekkja heile kyststrekningen på Agder. Men det er grunn til å tru at ordninga gikk tilbake til 1000-tallet. Agder nord for Lindesnes kan ha hatt

35 Masdalen 2006:109 f., Koht 1950:13 ff. Låg 1999:342 f.

36 Hagen 1980, kart nr. 74. Fladby 1974:186.

ei slik ordning allerede på 900-tallet, knytta til vestlandskongenes og ladejarlenes maktbasis. Agder øst for Lindesnes kan, sammen med Vika, ha hatt ei sjømilitær ordning etter dansk mønster, men lite tyder på det.³⁷

Fehirdsle, syssel og len/amt

På 1300-tallet var landet delt inn i fire fehirdsler (skattedistrikt): Oslo, Tunsberg, Bergen og Nidaros. Det er ikke kjent hvilken fehirdsle Agder tilhørte, men mest sannsynlig var det Tunsberg. En indikasjon på det kan være at Ivar Nikulasson og Bjarne Audunsson, som begge var fehirder i Tunsberg omkring 1320, kan knyttes til Agder gjennom slekt og jordegods.

Sysselordningen og oppnevninga av sysselmenn ser ut til å ha blitt organisert i andre halvdel av 1100-tallet, og tillegges gjerne kong Sverre Sigurdsson. Ordninga var et sentraladministrativt tiltak for å styrke kongemakta på bekostning av det mer regionalt/lokalt baserte lendumnsstyret. De første navngitte sysselmenn på Agder treffer vi først på 1200-tallet. I 1206/07 nevnes Gyrd Beinteinsson som sysselmann heilt øst på Agder (Vissedal), Torgils Fudhund i Kvinesdal og Olav Smørmage og Olav Jørundsbror heilt vest på Agder.

Det er usikkert hvor mange syssel Agder var delt inn i, men på 1200- og 1300-tallet var det helst tre–fire sysler på Agder. I 1316 nevnes Snare Aslaksson som sysselmann på Lista, og i 1351 var Eindride Ivarsson sysselmann på Aust-Agder. Omkring 1360 nevnes også en sysselmann i Råbyggelaget. Omkring 1350, og kanskje før, kan en med rimelig sikkerhet regne med fire sysler på Agder; Lista vest for Lindesnes (+ Kalleland skipreide?), Råbyggelaget (indre Aust-Agder og Åseral), Østre del (Aust-Agder + Ve skipreide?) og Midtsysla i Mandals-området. Midtsysla er imidlertid først nevnt i 1482.³⁸

Etter hvert som den norske sentralmakta gikk i oppløsning, blei de danske administrative strukturer innført i landet. Ca. 1560 var Agder, med unntak av Lister, en del av Akershus len. Lister hørte til Bergenhus

37 Låg 1000:351. Hagen 1980, kart nr. 47.

38 Låg 1999:363 ff. Masdalen 2006:120 ff. Hagen 1980, kart nr. 59.

len. I 1640 omfatta Agdesiden len Lister, Mandal, Nedenes og Råbyggelaget, mens Agdesiden stiftamt i 1760 omfatta amta Stavanger, Lister og Mandal, Nedenes og Bratsberg. Seinere tilsvarte Agder stiftamt regionen Agder. Stiftamtsordninga blei endelig avskaffa i 1918, og amta skifta navn til fylker samme år.³⁹

Bispedømme/stift

Vestlandskongene Håkon den gode og Olav Trygvason brakte sine misjonsbisper med seg fra England. Østlandet og Agder var i større grad eksponert for religiøs påvirkning og misjonering fra Danmark og Tyskland. Først mot slutten av 1000-tallet fikk biskopene faste virkeområder, som stort sett svarte til lagdømmene. Heile Gulatingslag var da et bispedømme, med bispesete i Selje. Agder hørte trulig til dette bispedømmet. Det henger sammen med at den tradisjonelle grensa mellom Østlandet og vestlandet blei flytta fra Lindesnes til Rygjarbit en gang i første halvdel av 1000-tallet.

Omkring 1120 blei Stavanger skilt ut som eget bispedømme. Det omfatta Agder, Rogaland, Eidsfjord (til Bergen 1608), Valdres og Hallingdal (til Oslo 1631). I 1631 blei Telemark (Øvre Telemark) lagt til Stavanger bispedømme. I 1682 blei bispesetet flytta fra Stavanger til Kristiansand. Kristiansand stift omfatta Rogaland, Agder og Bratsberg. I dag omfatter Agder bispedømme Agder og Telemark.⁴⁰

Region i et nordisk grenseland

Mosefunna fra 200-tallet og framover vitner om nordiske aktører, som ved hjelp av velorganiserte hærstyrker kjempa om kontroll over store landområder. På 500-tallet nevnes egdene som ei av flere folkegrupper busatt langs norskekysten, kanskje med en felles hærkonge. Hendelsene i fornaldersagaene i perioden mellom 600- og 800-tallet er lagt til en nordisk arena. De sterke maktsentra lå på Vestlandet, Agder, Vestgötaland og

39 Fladby 1974:202 f. Hagen 1980, kart nr. 70, 71 og 72.

40 Fladby 1974:324 ff. Hagen 1980, kart nr. 55 og 73. Masdalen 2006:100 ff.

Jylland. Slaget i Hafrsfjord omkring 890 synes å ha vært en konfrontasjon mellom et ekspanderende vestlandsrike og de danske kongenes maktinteresser i området nord for Skagerrak. Vestlandskongens direkte maktområde blei utvida sørøst til Lindesnes, og det blei etablert ei nasjonal interessegrense som delte Agder i Nord-Agder og Aust-Agder. I første halvdel av 1000-tallet, kanskje i 1020-åra, blei den tradisjonelle grensa mellom Vestlandet og Østlandet flytta fra Lindesnes til Rygjarbit. Det synes dels å henge sammen med at Olav Haraldsson etablerer det norske riket også i Vika og på Opplandene, dels Knut den mektiges maktovertakelse i 1028. Denne grenseflyttinga blei varig fordi det norske kongedømmet makta å etablere seg fast i de østlige landsdeler. I borgerkrigsperioden blei Agder igjen et grenseland mellom de stridende parter, men der makthaverne i Vika synes å ha, i alle fall tidvis, tilslutning fra stormennene på Agder. Regionalt fortsatte imidlertid Agder å høre til Vestlandet.

Et særtrekk ved grenselandet Agder er at kongemakta, adelen og kirkeorganisasjonen ikke samla store godssamlinger eller etablerte sterke regionale institusjoner på Agder. Bondestandens sjøleie av jord forblei dermed stor, på heile Agder mer enn 60 %, på indre Aust-Agder over 80 % av det tilgjengelige jordegodset. Ved styrking av Agder som en administrativ enhet etter reformasjonen og under eneveldet, ga dette seg utslag i til dels massiv motstand mot sentralmaktas reguleringer og maktutøvelse. I sjøleieområda blei det ytt betydelig motstand mot økte reguleringer og skattetrykk som kom i kjølvannet av reformasjonen. Lofthusreisninga 1786/87 tydeliggjorde motsetningsforholdet mellom bønder og byborgere/embetsmenn. I valget av statsform i 1905 stemte opptil 90 % av befolkningen for republikk i visse områder på Agder. I 1930-åra fikk Bygdefolkets Krisehjelp forholdsvis stor oppslutning i enkelte bygder på Agder, selv om ikke gjeldssituasjonen var spesielt vanskelig i disse områda. Det samme gjorde Nasjonal Samling både før og under andre verdenskrig. «Det brune beltet» strakte seg fra Agder over Telemark og inn i Buskerud, i de sterke sjøleieområda. Det er grunn til å spørre om det ikke er en sammenheng mellom Agders lange historie som region i et grenseland, den høge prosent av sjøleie, motstanden mot sentralmaktas reguleringspolitikk og en del av de radikale valg som regionens innbyggere tok ved enkelte historiske korsveier.

Konklusjon

Agder har bare unntaksvis og i korte perioder, maktpolitisk eller administrativt, vært en samla og enhetlig region. I forhistorisk og historisk tid kan folkelandet og fylket Agder oppfattes som én enhet. Men Agder omfatta bare kystlandet og de kystnære områder. I juridisk og militær sammenheng var Agder en del av Gulatingslag. Bispedømmet har alltid omfatta et område større enn Agder. Skattemessig var Agder en del av ei større fehirdsle. Agder var delt i tre–fire sysler. I en periode var Agder delt mellom Akershus len og Bergenshus len. Da stiftamta blei oppretta, omfatta det områder både øst og vest for Agder.

Men likevel, så langt tilbake som vi har skriftlige spor etter landsdelens historie, synes det å ha eksistert en sterk bevissthet om Agder som én enhet. På 500-tallet skreiv Jordanes om *augandzi*. I sagalitteraturen fra 1100- og 1200-tallet og i de samtidige skaldekvadene fra 1000-tallet, oppfattes Agder som en enhet, geografisk – men også mentalt. Maktpolitisk har Agder vært et grenseland; dels delt mellom to maktområder, eller til tider som en del av et større maktområde. Administrativt har Agder ofte vært organisert som en del av en enhet, eller som én enhet i en større administrasjonsenhet. Fra reformasjonen og framover har det vært en økende tendens mot å organisere Agder som én administrativ enhet, men denne utviklinga er på ingen måte entydig. I vår egen tid synes utviklinga i større grad å gå mot at Agder blir en del av større enheter.

Hva er da det sterkeste bærende element i ideen om Agder som en enhet? Det er først og fremst navnet. Det kan dokumenteres 1500 år tilbake i tid. Det er knytta til forestillinga om ei folkegruppe, *augandzi* – *egdene*, som bur på kanten av landet ut mot det urolige havet. Det har en historisk, geografisk og mental identifikasjon. Kanskje de sterkeste kriterier for definering av hva som kan oppfattes som en region.

Litteratur

Albrechtsen, Erling: *Vikingerne i Franken. Skriftlige Kilder fra det 9. Århundrede*. Odense 1981.

Birgisson, Einar Gunnar: «Oththere's Sciringes heal was situated in the Rogaland or Vest-Agder county in south-western Norway, most likely at the Huseby/Lunde

- central-place complex on the Lista peninsula in the Vest-Agder county. Ohthere's report in the Old English Orosius: a critical approach». Reykjavik 2006. <http://www.mmedia.is/egb/>
- Birgisson, Einar Gunnar: «National Historiographies and the Viking Age: A Re-examination», i: *Aust-Agder-Arv 2008*. Tv.strand 2008.
- Bull, Ida: «Regionshistorie og regional identitetsbygging», i: *Heimen* nr. 2 – 2006, Trondheim 2006.
- Christaller, Walter: *Die zentralen Orte in Süddeutschland: eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Darmstadt 1968.
- Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge: *Norsk historisk leksikon 1500–1850*. Oslo 1974.
- Friis, Peder Claussøn: *Samlede Skrifter*. Udgivne for den norske historiske Forening af Dr. Gustav Storm. Kra. 1881.
- Gilje, Jon og Tarald Rasmussen: *Tankeliv i den lutherske staten 1537–1814*. Oslo 2002.
- Hagen, Rolf M., Knut Johannesen, Liv Marthinsen, Egil Mikkelsen og Harald F. Skram: «Historisk atlas», i Knut Mykland (red.) *Norges Historie*, bd 15, Oslo 1980.
- Illkjær, Jørgen: *Den første Norgeshistorien – Illrupfunnet: Ny innsikt i skandinavisk romertid*. Tønsberg 2000.
- Illkjær, Jørgen: *Mosens skatkammer. Mellom mennesker og guder i jernalderen*. Moesgårds Museum 2003.
- Koht, Halvdan: *Historia Norvegia. Den eldste Norges-Historia*. Frå latin ved Halvdan Koht. Oslo 1950.
- Kraft, Jens: *Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, 3. bd. Chra. 1826.
- Krag, Claus: *Aschehougs Norges Historie, Vikingtid og rikssamling*, bd. 2. Oslo 1995.
- Lund, Niels: *Ottar og Wulfstan – to reisebeskrivelser fra vikingetiden*. Oversatt og kommenteret av Niels Lund. Roskilde 1983.
- Låg, Torbjørn: *Agders Historie 800–1350*. Kr.sand 1999.
- Malm, Mats: *En fornaldersaga – Götriks saga*. Förord og översättning. Falun 1990.
- Masdalen, Kjell-Olav: «Fra Lindesnes til Rygjarbit. Dansk-norske maktrelasjoner på Agder i vikingtid og middelalder», i: *Aust-Agder-Arv 2005/2006*. Tv.strand 2006.
- Masdalen, Kjell-Olav: «Skipsfart langs Agderkysten i vikingtid og middelalder», i: *Aust-Agder-Arv 2007*, Tv.strand 2007.
- Masdalen, Kjell-Olav: «Presten og hans hus», i Anne Tone Aanby (red.) *Åmli kyrkje. Frå mellomalder til vår tid*. Tv.strand 2009.
- Skard, Sigmund: *Jordanis Gotesoga*. Umsett frå latin ved Sigmund Skard. Oslo 1932.
- Skre, Dagfinn mfl.: *Kaupang in Skiringssal. Kaupang Excavation Project publication series*, vol. 1. 2007.
- Sturlason, Snorre: *Kongesagaer*. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Stv. 1964.
- Stylegar, Frans Arne: *Spangereid – En sørlandsk saga*. Kr.sand 1999.
- Stylegar, Frans Arne: *Norges terskel, Europas port. Kristiansand fra istid til sagatid*. Kr.sand. 2006.